

نگاهی به شخصیت «ذوالفقار مهندس» که در ۱۲۸۴قمری یک نقشه از شهر مشهد کشیده است

اولین نقشه‌کش ایرانی

روزنامه نگار حسین بیهان

نقشه‌های قدیمی شهرها بیش از آنکه گمان کنیم اهمیت دارند، زیرا نه تنها اطلاعات ارزشمندی از گذشته جغرافیایی بافت شهری ارائه می‌دهند، می‌توان تحولات اجتماعی را در آن‌ها رصد کرد. درواقع این نقشه‌ها به ما کمک می‌کنند تا سیر تکامل شهرها را در طول زمان درک و بناهای تاریخی و مسیرهای قدیمی را شناسایی کنیم. به همین نسبت یکی از بهترین منابع شناخت شهر مشهد، بررسی «نقشه مشهد مقدس رضوی از حیثیت بقعه و صحن و مسجد و مدرسه و

- طراح نقشه شهرها

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد «نقشه مشهد مقدس رضوی از حیثیت بقعه و صحن و مسجد و مدرسه و قدری از عمارات و باغات متصل به صحن مقدس» در ۱۲۸۴قمری با توشیح «عمل کمترین ذوالفقار مهندس» طراحی شده است. اما با بررسی تاریخ نقشه مشخص می‌شود که طراحی آن با سفر ناصرالدین‌شاه به مشهد هم‌زمان بوده است. باتوجه‌به منابع تاریخی، ذوالفقار از کارکنان دیوانی بوده که چندین نقشه به‌ام‌ناصرالدین‌شاه طراحی کرده‌و آن‌طور که در خود نقشه آمده، طراحی در ماه ربیع‌الاول ۱۲۸۴قمری صورت‌گرفته که با حضور ناصرالدین‌شاه در شهر مشهد برابر است؛ البته نواقص اطراف نقشه، کادرهای خالی و نبود طراحی راهنمای نقشه، از زمان کم طراح در تکمیل آن حکایت دارد. آن‌گونه که در نگاه ابتدایی مشخص است، هدف ذوالفقار مهندس ترسیم نقشه کل شهر دوره مشهد نبوده و فقط ساختار حرم مطهررضوی و محیط شهری پیرامون آن را نشان داده است. برعکس نقشه‌های مستشاران غربی مثل خانیکوف (۱۳۳۷ق.)، جولیبوس دالمج (۱۲۸۶ق) و مک‌گروگر (۱۲۹۸ق) که بیشتر با هدف نمایش کلیت شهر، معابر و عناصر امنیتی و نظامی انجام گرفته، نقشه ذوالفقار مهندس بیشتر باهدف راهنمایی زائران و راه‌های دسترسی به اماکن متبرکه طراحی شده و ضمن معرفی عناصر کالبدی و معابر شهری، ساختار و نظام اداری و خدمت‌رسانی آستان قدس رضوی را در نقشه شرح داده است؛ بنابراین، با شناخت این نقشه می‌توان ساختار حرم مطهررضوی و محلات، عناصر کالبدی و معابر شهری پیرامون حرم در دوره قاجار را شناسایی کرد و همچنین شناختی از پیشینه بناهای مهم شهری مشهد به دست آورد.

از همین‌رو در بالای نقشه به‌همراه عنوان نقشه با عبارت «نقشه مشهد مقدس رضوی از حیثیت بقعه و صحن و مسجد و مدرسه و قدری از عمارات و باغات متصل به صحن مقدس» نشان طول و عرض جغرافیایی آمده است؛ در پایین نقشه نیز توشیح طراح نقشه و همچنین مقیاس نقشه که دو عبارت در بالا و پایین علامت مقیاس نقشه ذکر شده است. در بالای علامت مقیاس، جملات «مقیاس صدزرعی که هر خانه ۱۰ ذرع فرض شده» و در پایین جملات «این مقیاس از روی متر برداشته شد... هر میلی‌متر یک ذرع فرض شده است. نسبت این مقیاس به ذرع مثل نسبت یک است به ۱۰۴۰» درج شده است. بررسی نشان می‌دهد که این مقیاس از دقت بسیار بالایی برخوردار است.

براساس اطلاعات نقشه بست پایین‌خیابان کمی کمتر از ۱۱۵ متر است که با اندازه ۱۱۵ متر اندازه بست پایین‌خیابان در دوره قاجار تطبیق دارد؛ همچنین اندازه طول صحن آزادی در نقشه هشتاد متر است که با اندازه ۸۱.۵ متر واقعی آن نزدیکی دارد. اندازه صحن انقلاب هم در نقشه ۱۰۴متر است که با اندازه ۴۰.۳۸ واقعی آن تطبیق دارد.

- «ذوالفقار مهندس» کیست؟

باوجود پژوهش‌های متعدد،اطلاعات کاملی درباره زندگی و همه آثار ذوالفقار مهندس که از پیش‌گامان نقشه‌برداری در ایران است، موجود نیست. طراح «نقشه‌مشهد مقدس رضوی از حیثیت بقعه و صحن و مسجد و مدرسه و قدری از عمارات و باغات متصل به صحن مقدس»، ذوالفقاریبیک محلاتی یا کرمانی است که به سرهنگی و مهندسی شهرت داشته است. ذوالفقار در مقدمه کتاب «عرض و طول بلاد ایران» خود را ذوالفقار کرمانی‌الاصل که در میان مردم به محالتی مشهور بود، معرفی کرده است. آن‌طور که از اطلاعات مقدمه این کتاب برمی‌آید، او در ۱۲۷۴قمری از دارالفنون فارغ‌التحصیل شده و به خدمت دیوان اعلی پیوسته است. همچنین در توپ‌خانه ونقشه‌کشی‌مهارت داشته ودر مدت ۲۴ سال اکثر سرحدات آن زمان را مأمور به خدمت بوده است.

ذوالفقار همچنین در مقدمه کتاب «جغرافیای نیمروز» آورده است که علم توپ‌خانه، قورخانه و علم هندسه را که اصل و اساس همه علوم است، آموخته و خود را شاگرد کرشیش»، معلم توپ‌خانه، معرفی کرده است.

ذوالفقاریبیک پس از فارغ‌التحصیلی از دارالفنونی به یکی از نقشه‌برداران مشهور دوره قاجار بدل شده، به‌همین‌واسطه از طرف ناصرالدین‌شاه به نقشه‌برداری بیشتر نقاط کشور مأمور شده است.

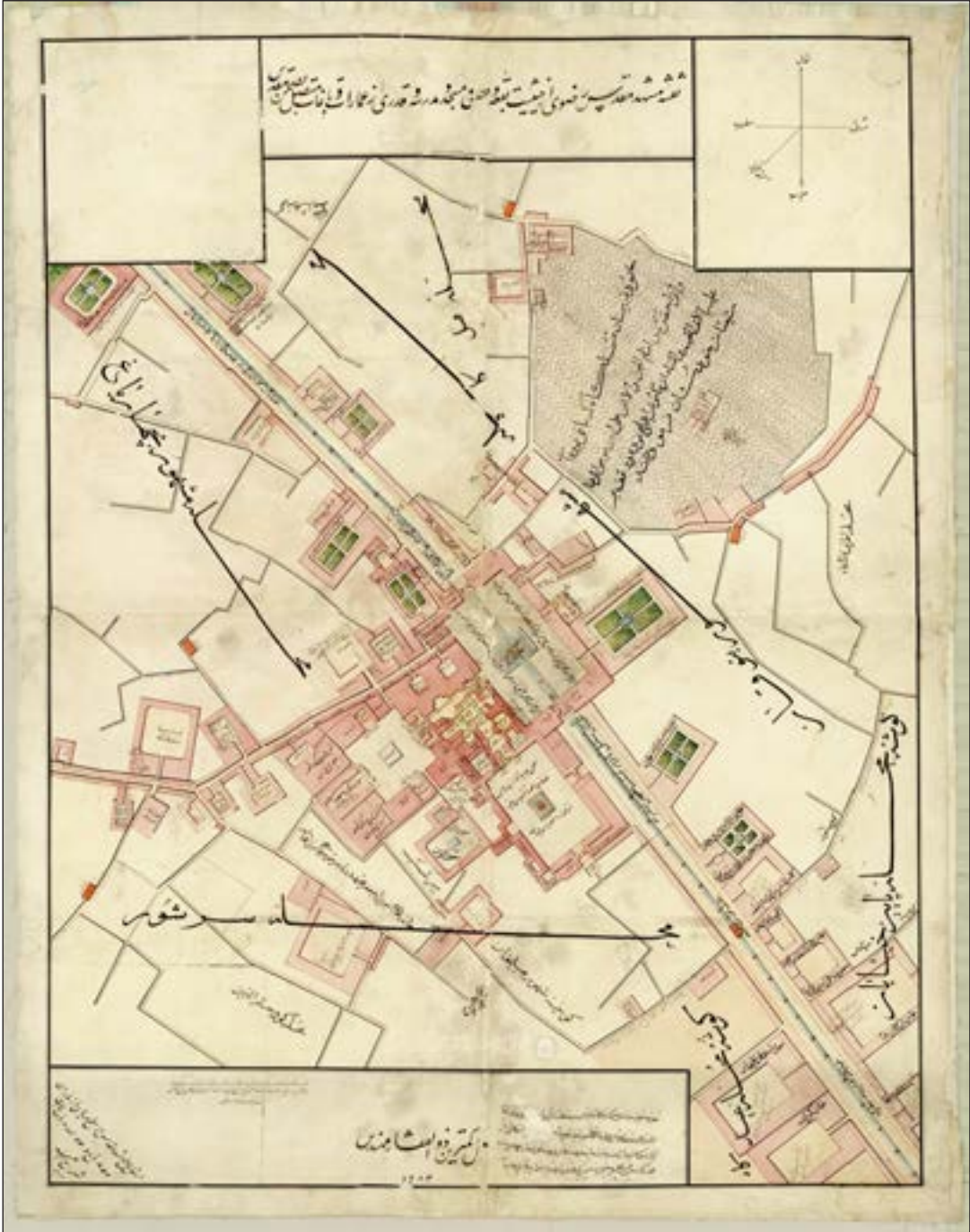
براساس روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، ذوالفقار در ماه شعبان ۱۲۸۲قمری نشان و حمایل سرهنگی دریافت کرده و از ۱۲۸۳قمری نیز به‌عنوان مدرس، تعلیم سربازان ملایری را شروع کرده که شامل مواردی چون قلعه‌سازی، نقابی و قلعه‌فوری، خمپاره زمینی (فکاز) که آتش‌زدن آن با قوه الکتریسیته بوده است.

آن‌طور که از اسناد و نوشتجات عهد ناصری برمی‌آید، ذوالفقار مهندس در کنار امور نظامی و مهندسی، یکی از شخصیت‌های فرهنگی عصر قاجار نیز بوده است. او یکی از چند فارغ‌التحصیل دارالفنون بوده که در انجمن مشهور «فراموش‌خانه» در دوره ناصری حضور داشته است. انجمن «فراموش‌خانه» نام مستعار برای شعبه ایرانی فراماسونری بوده که ابتدا با حمایت ناصرالدین‌شاه، و توسط میرزا ملکم خان تأسیس شده است تا به‌عنوان یک تشکل سیاسی و اجتماعی برای پیشبرد اهداف خود و اصلاحات اجتماعی و سیاسی در ایران عمل کند. ضمن اینکه این انجمن پنج عضو در مجلس مصلحت‌خانه دوره ناصری (تأسیس ۱۲۷۷ قمری) داشته که نهاد مشورتی ناصرالدین‌شاه بوده است برای چاره‌اندیشی در امور مهم دولتی.

منبع، مقاله، تحلیل قدیمی‌ترین نقشه فنی حرم مطهر رضوی و محیط شهری پیرامون «طراح ذوالفقار مهندس»، نوشته وحید برگرفته از پژوهش‌نامه مطالعات اسنادی و آرشیوی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، دوره ۴، شماره ۱، اردیبهشت ۱۴۰۴، صفحه ۲۱۵-۲۱۰

چهره هویتی

قدری از عمارات و باغات متصل به صحن مقدس» طراحی شده توسط ذوالفقار مهندس است. این نقشه که در سال ۱۲۸۴قمری طراحی شده است، جزئیات بسیار زیادی از وضعیت ساختاری حرم و محیط شهری اطراف آن ارائه می‌دهد، ازاین جهت بررسی خود نقشه و جزئیات آن مجال و فرصت بیشتری می‌طلبد. فرصت پیش‌آمده، مجال مغتنمی است تا خود ذوالفقار مهندس را معرفی کنیم؛ کسی که عملاً اولین ایرانی است که نقشه شهرهای کشور را ترسیم کرده است اما اطلاعات چندانی از او در دست نیست.

مهم‌ترین فعالیت‌ها و آثار «ذوالفقار مهندس»

- مشخص‌کردن «طول و عرض دارالخلافه» و همکاری در ترسیم «نقشه دارالخلافه تهران» در ۱۲۷۴قمری.
- نقل‌کردن «نقشه قلعه مرو» در دارالخلافه تهران (به‌روایت روزنامه دولت علیه ایران ۲۶ صفر ۱۲۷۷قمری).
- همراهی علاءالدوله، مأمور استانبول، و کشیدن «نقشه عرض راه مسیر تهران تا استانبول» (به‌روایت روزنامه دولت علیه ایران ۱۷شوال ۱۲۷۸قمری).
- طراحی «نقشه رشت» و آموزش هندسه به اعیان‌زادگان در ۱۲۸۷قمری.
- طراحی «نقشه سیستان»، در توشیح این نقشه آمده است؛ «عمل کمترین، بنده درگاه ذوالفقار مهندس، معلم توپ‌خانه مبارکه، ۱۲۹۰قمری».
- طراحی «نقشه اربگ رم» در ۱۲۸۸قمری.
- تحریر کتاب «جغرافیای نیمروز» در ۱۲۹۰قمری که در شرح منطقه سیستان است و ذوالفقار مهندس به فرمان ناصرالدین‌شاه ضمن تهیه نقشه، تعیین مرزهای ایران، هند و افغانستان را شرح داده است.
- انجام مأموریت آستان قدس رضوی در مشهد در ۱۲۹۰قمری؛
- گزارش هزینه سیستان، در اواخر قرن سیزدهم قمری.
- طراحی نقشه با عنوان «استراباد، گرگان و اترک» که نام طراح آن «خانه‌زاد ذوالفقار» درج شده و نواحی شرقی دریای خزر را ثبت کرده است.
- کتاب «عرض و طول بلاد ایران» که در اواخر قرن سیزدهم

قمری نوشته شده است؛ (ذوالفقار برای ثبت طول و عرض جغرافیای نقاط مختلف ایران، ابتدا نصف‌النهار تهران را مآخذ قرار داده است اما چون ثابت نیست و امکان تغییرش هست، نصف‌النهار قله دماوند را اصل گرفته و همه شهرهای ایران را از جهت مختصات جغرافیایی آن تعیین کرده است.)
● کتابچه«روزنامه‌مأموریت ذوالفقارخان کرمانی مهندس‌باشی از دارالخلافه به تبریز» در ۱۲۹۰قمری. در این کتابچه شروع سفر ذوالفقاریان کرمانی از دارالخلافه در روز چهارشنبه ۱۴دی‌حجه به سمت قزوین، گروس، میان‌دوآب، ساوجبلاغ، ارومیه، خوی، سلماس و تبریز و اردبیل است.

همکار نقشه‌کش موسیو

بالای «نقشه دارالخلافه طهران» که در جمادی‌الاولی سنه ۱۲۷۵قمری، برابر با آذر و دی ۱۳۳۷ خورشیدی، تهیه شده، چنین نوشته شده است؛ «به‌سعی نواب شاهزاده والائتبار اعضادالسلطنه العلیه علیقلی‌میرزا و به‌اهتمام عالی‌جاه موسیو کرشیش، سرتیپ و معلم توپخانه مبارکه، و دستیاری ذوالفقاریبیک و محمدتقی‌خان، شاگردان مشارالیه که در مدرسه دارالفنون تربیت یافته‌اند، صورت و سبع و سمت اختتام یافت.»

موسیو کرشیش که هم ذوالفقاریبیک از آن به‌عنوان استاد خود نام برده، هم اینجا نامش آمده، درواقع آگوست کارل کرزیژ (۱۲مه ۱۸۱۴ – ۱۹ ژانویه ۱۸۸۶ میلادی)، استاد چک اهل امپراتوری اتریش است که در ایران قاجاری به موسیو کرشیش نمسای معروف بوده است. او یکی از هفت نفری بوده که داوودخان مسیحی هنگام سفرش به اتریش به‌عنوان نماینده امپربکبر، برای تدریس به ایران دعوت کرده است تا در مدرسه دارالفنون تدریس کنند. کرشیش، در ابتدا به‌عنوان استاد توپخانه به مدرسه دارالفنون رفته، اما چون تاریخ، جغرافیا و حساب و هندسه می‌دانسته، این رشته‌ها را نیز آموزش می‌داده است. درواقع او اولین کسی است که جغرافیا و تاریخ مدرن را در ایران تدریس کرده است و متعاقب آن به کمک دانشجویان خود نقشه‌ها و کتاب‌های زیادی در این حوزه تهیه کرده است. نقشه‌ای که کرشیش در سال ۱۲۳۷ خورشیدی با دستیاری ذوالفقاریبیک و محمدتقی‌خان تهیه کرده، نخستین نقشه دارالخلافه تهران است که به مقیاس ۱:۱۰۰۰ تهیه شده و از آنجایی‌که امکانات و وسایل فنی در اختیار هیئت تهیه نقشه نبوده، فاصله‌ها با گام و زاویه‌ها با تقریب اندازه‌گیری شده است، بااین حال نقشه مزبور از نظر نشان دادن شکل و موقعیت شهر و محله‌های درون آن و دروازه‌ها، نقشه بسیار موفقی بوده است.

گویاپیک سال قبل از اتمام این نقشه، دانش‌آموزان مدرسه دارالفنون به راهنمایی موسیو کرشیش نخستین فرستنده و گیرنده تلگراف را هم در اسفند ۱۲۳۶ ساخته‌اند و باسیم‌کشی میان دو کلاس مدرسه، مخایره آزمایشی تلگراف را در حضور میرزا آقاخان نوری، صدراعظم، انجام داده‌اند. ناصرالدین‌شاه قاجار از شنیدن این خبر خیلی شاد شده و به موسیو کرشیش خلع‌التفات کرده است و به شاگردان توپچی که در این کار مشارکت کرده بوده‌اند، پاداش داده است. ذوالفقاریبیک به احتمال بسیارزاد یکی از این شاگردان بوده است.

آرامگاه ابن حسام خوشفی

هادی‌دقیق‌خراسان جنوبی با آن شهرهای دور از هم و کویرهای داغش، قدم به‌قدم منزلگاه‌هایی داشته است که هرچند امروز نسبت به گذشته‌ها کم فروغ‌ترند، همچنان نگین کویرند. از این‌رو، دور هر کدام از این نگین‌ها فضاهایی مسکونی شکل می‌گرفت و رفته‌رفته تجمع انسان در آن حوالی زیاد می‌شد. خوشبختانه از شهرها و روستاهای این منطقه بافت‌های تاریخی فراوانی موجود است. خود شهر بیرجند که مرکز استان است، بافت قدیمی پرپار و خانه‌های تاریخی بی‌شماری دارد، تقریباً در چهل کیلومتری جاده بیرجند به طبس هم شهری است به نام خوسف که بافت تاریخی‌اش چیزی از ماندن‌هایش در منطقه جنوب خراسان کم ندارد.

خوسف امروز شهری عجیب و دیدنی است که جاده بیرجند–طبس از وسط آن می‌گذرد. یک سوی این جاده خانه‌های آپارتمانی به ردیف صف بسته‌اند و آن‌سو، در میان بافت امروزی شهر، تک‌وتوک خانه‌های تاریخی هم یافت می‌شود. پشت همه این‌ظاهر امروزی شهر و جایی نزدیک به دریاچه طبیعی گواب، در غربی‌ترین بخش شهر، بافت تاریخی کم‌نظیری است که همچنان به همان سبک و سیاق گذشته باقی مانده است و انگار مردمش از دل تاریخ بیرون آمده‌اند.

اینجا برخلاف آن سر شهر که در همین هوای اول تابستان نمی‌شود زیر آفتابش نشست، خانه‌هایی با معماری درون‌گرا دارد با دار و درخت و حیاط مرکزی که زیر سایه‌شان آدمیزاد حس نمی‌کند در شهری کویری است. خوسف جزو شهرهای بسیار قدیمی جنوب خراسان است و حتی شواهدی از دوره اشکانیان هم در حوالی این منطقه موجود است.

یکی دیگر از جاذبه‌های خوسف، آرامگاهی است که بیرون این بافت تاریخی، روی یک تپه منفرد، کنار بستر خشک رود قدیمی قرار دارد. این بنای جذابی که انگار گردن کشیده است تا شهر را از ارتفاع، بهتر ببیند، آرامگاه ابن حسام خوسفی است که تیرماه ۱۳۷۷ به‌عنوان اثری مربوط به دوره قاجار در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است.

- ابن حسام شاعر

«از دهقنت نان حلال حاصل کردی و گاو بستی و صباح که به صحرا رفتی تا شام اشعار خود را بر دسته‌بیل نوشتی.» این توصیفی است که دولتشاه سمرقندی در «تذکره‌الشعرا» از ابن‌حسام کرده است. ابن‌حسام سال ۷۸۲ یا ۷۸۳ قمری در روستای خوسف در منطقه قهستان به دنیا آمد. پیشه‌اش چنان که پیش‌تر هم آمد، کشاورزی بوده است؛ اما او که در خانواده‌ای اهل ادب به دنیا آمده بود، به شعر و شاعری علاقه‌مند می‌شود. ابن‌حسام جزو شاعران شیعه‌مذهب معروف زمان خودش بوده است. او سال ۸۷۵ قمری در خوسف از دنیا می‌رود و همان‌جا به خاک سپرده می‌شود.

خوسف مهد گل‌نرگس هم هست، آن هم از نوع نرگس شهبلا. شاید آن قدر دقیق ندانیم که آیا در زمان ابن‌حسام هم چنین‌گلی‌تا این حد فراوان در این حوالی می‌روید یا نه، اما ابن‌حسام در اشعارش بسیار از نرگس یاد کرده است. حتی با علم به این قضیه که در ادبیات ما، نرگس کنایه‌ای از چشم معشوق است و همان قدر زیبا و دل‌نشین، مثلاً این رباعی: «آن رفته ز چشم و مانده در دل چون است/ آن شکل ظریف و آن شمایل چون است/ نرگس به میان آب خرم باشد/ آن نرگس ابدار در گل چون است.»

از آنجاکه ابن‌حسام را شاعری شیعی می‌شناسیم، او حتی در یک ترکیب‌بند با نام «مناب هفت گل در مدح امام زمان^[۳۴]» پای نرگس را هم وسط می‌کشد. بخشی از آن شعر این‌گونه است؛ «جهت خدمت قائم به نواضع شب و روز/ مانده بر پای و سرافکنده به یک جا نرگس/ قائم آل محمد^[۳۴] که ز گرد قدمش/ همچو آیینه کند دیده مصفا نرگس/ ای که بر صحن چمن گل نه به زیبایی‌ی توست/ لاله را با همه خوبی سر لالایی توست.»

- بنای آرامگاه

در همان سال‌های اول به قدرت رسیدن صفویان، یعنی سال ۹۲۰ قمری، آرامگاهی برای ابن‌حسام روی تپه‌ای سنگی در میان مزارع خوسف ساخته می‌شود که در سده سیزدهم مرمت می‌شود. این بنای کوچک یک اتاق هشت ضلعی دارد و پلان فضای داخلی‌اش چلیپایی است. پوشش مقبره هم گنبدی است که در مرکزش یک کلاه‌فرنگی ساخته شده است. دور این کلاه‌فرنگی نورگیرهایی تعبیه شده است تا هم نور فضای داخلی آرامگاه را تأمین کند و هم باعث تهویه فضای داخل آرامگاه شود. این سبک از کلاه‌فرنگی در جنوب خراسان زیاد یافت می‌شود. همچنین در داخل آرامگاه کتیبه‌ای کاشی‌کاری‌شده حاوی اشعار ابن‌حسام وجود دارد که دور مقبره را فرا گرفته است. این کتیبه پیش‌تر سفید بود و اکنون رنگ زمینه‌اش شبیه آبی است. روی هم‌رفته فضای داخل آرامگاه بسیار ساده است و به جز چند کتیبه و مقرنس‌های گچی، تزئینات دیگری در آن موجود نیست. این بنا ابتدا در دوره صفویه ساخته شده و بعدها در دوره قاجار تغییراتی در آن داده شده است. به جز طاق ورودی که پله‌هایی از پایین تپه به جلوان می‌رسد، در سه ضلع دیگر آرامگاه ابن‌حسام سه طاق نما با قوس جناغی قرار دارد که آجرچینی مشبک آن، نور داخل بنا را تأمین می‌کند. بنا در کل روی یک تپه سنگی احداث شده است و اطراف آن را با آجر سکوسازی کرده‌اند و دیوارهایی هم برای حریم سکوا ایجاد شده است. از شکل اولیه بنا اطلاع دقیقی در دست نیست، اما شواهدی مثل کلاه‌فرنگی و پلکان و… که مثل بقیه بناهای دوره قاجار در این منطقه است و همچنین کتیبه تاریخ‌دار آن، نشان می‌دهد که بنا در دوره قاجار مرمت شده و حتی تغییراتی در آن ایجاد شده است.

با همه این‌ها، سبک و سیاق آرامگاه ابن‌حسام برای اهالی خراسان جنوبی شناسات، برخی عناصر معمارت کلاه‌فرنگی بیرجند یا آرامگاه بوزرحمهر قائن و… در این بنا هم دیده می‌شود.

شنبه
۲۸ تیر ۱۴۰۴
۲۳ شهریور ۱۴۰۳

۱۵

تاریخ و هویت

نقشه مشهد در ۱۲۸۴قمری نقشه‌بردار ذوالفقار مهندس از این اولین نقشه مشهد است که به‌صورت یک اثر ای‌اس‌اس‌شد است